

1. Διεθνής μετανάστευση: μια ματιά στις επικρατέστερες θεωρίες

Τα κλασικά, νεοκλασικά και φιλελεύθερα θεωρητικά σχήματα που μιλούν για τη μετανάστευση και, εν μέρει, για τα σύνορα, έχουν αναλυθεί εκτενώς –και από κριτική σκοπιά– στη διεθνή βιβλιογραφία (Castles and Miller, 1993; Massey et al., 1993; Faist, 2000b). Για παράδειγμα, το νεοκλασικό μοντέλο που ερμηνεύει τις διεθνείς μεταναστευτικές κινήσεις αναφέρει ότι αυτές βασίζονται στην άνιση χωρική κατανομή των συντελεστών παραγωγής, κυρίως της εργασίας και του κεφαλαίου. Σε κάποιες χώρες/περιοχές υπάρχει διαθέσιμη εργασία αλλά όχι αρκετό κεφάλαιο και άρα χαμηλοί μισθοί, ενώ σε κάποιες άλλες υπάρχει περίσσεια κεφαλαίου αλλά όχι αρκετό εργατικό δυναμικό και άρα υψηλότεροι μισθοί. Στο μικρο-επίπεδο οι εργάτες-ριες κάτοικοι των παραπάνω περιοχών, έχοντας τέλεια πληροφόρηση, κάνουν μια ορθολογική ανάλυση κόστους - οφέλους και λαμβάνουν τις αποφάσεις τους για μετανάστευση. Έτσι, οι εργάτες-ριες από τις οικονομίες με χαμηλούς μισθούς κινούνται προς τις οικονομίες με υψηλότερους μισθούς με συνέπεια να αλλάζουν οι όροι προσφοράς και ζήτησης της εργασίας και στις δυο περιοχές, γεγονός που οδηγεί, εν τέλει στην εξάλειψη των μισθολογικών διαφορών και άρα και της μετανάστευσης (βλ. επίσης King, 2012). Από τους *Νόμους της Μετανάστευσης* που δημοσιεύτηκαν το 1885 (Ravenstein) μέχρι και πιο σύγχρονες νεοφιλελεύθερες προσεγγίσεις της μετανάστευσης, οι βασικές υποθέσεις του θεωρητικού μοντέλου –τέλεια πληροφόρηση, ελευθερία μετακίνησης, ατομική επιλογή, ισορροπία που επέρχεται αυτόματα από την ελεύθερη αγορά– απλά δεν ισχύουν (για μια αναλυτική κριτική του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος σε σχέση με τη μετανάστευση βλ. μεταξύ άλλων Arango, 2004; Green, 2004 (2002)). Αξίζει ίσως να σημειωθεί εδώ πως τόσο οι κλασικές οικονομικές θεωρίες όσο και οι νεοφιλελεύθερες στο θεωρητικό τους μοντέλο υποστηρίζουν έναν κόσμο ελεύθερης κινητικότητας για όλους τους συντελεστές της παραγωγής, παρ' όλο που στην «εφαρμογή» του νεοφιλελευθερισμού το κεφάλαιο και τα εμπορεύματα κυκλοφορούν σχεδόν ελεύθερα ενώ πλείστοι φραγμοί και περιορισμοί επιβάλλονται στην εργασία.

Για την εξήγηση της διεθνούς μετανάστευσης αναπτύχθηκε μια σειρά θεωριών, κυρίως μετά τη δεκαετία του '70, σε αντίθεση με τα κλασικά και νεοκλασικά μοντέλα.

Κάποιες από αυτές τις θεωρίες βασίζονται στις μαρξιστικές έννοιες και αναφέρονται στις δυαδικές αγορές εργασίας των αναπτυσσόμενων χωρών αλλά και στη θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων. Για παράδειγμα, ο M.J. Piore στο βιβλίο του *Birds of Passage* (Piore, 1979), το οποίο επηρέασε καθοριστικά τη μετέπειτα συζήτηση, υποστηρίζει πως η διεθνής μετανάστευση εκκινεί ως αποτέλεσμα της δομικής έλλξης –σε αντίθεση με θεωρίες που δίνουν έμφαση στους παράγοντες ώθησης– για ευέλικτο και φτηνό εργατικό δυναμικό στις βιομηχανικά αναπτυσσόμενες χώρες. Στις χώρες αυτές λειτουργεί μια δυαδική αγορά εργασίας: Μια πρωτεύουσα αγορά ασφαλών και καλά πληρωμένων θέσεων εργασίας κυρίως για ντόπιους εργαζόμενους (αν και συνήθως όχι για τις γυναίκες ή τους νεότερους από αυτούς) και μια δευτερεύουσα αγορά με ανειδίκευτες, κακοπληρωμένες και επισφαλείς θέσεις εργασίας. Η θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων επίσης προσφέρει ένα αναλυτικό πλαίσιο για τη μετανάστευση (Wallerstein, 1974). Σύμφωνα με αυτή τη θεωρητική προσέγγιση, υπάρχουν χώρες που βρίσκονται στο «κέντρο» της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας, από τις οποίες οι φτωχές χώρες της «περιφέρειας» είναι απόλυτα εξαρτημένες – διατηρώντας ποικίλους δεσμούς εμπορίου, μετακινήσεων κεφαλαίου και μετανάστευσης που έχουν εν μέρει τη βάση τους στην εποχή της αποικιοκρατίας (για μια πιο αναλυτική προσέγγιση βλ. μεταξύ άλλων Cohen,

1988; Potts and Bond, 1990). Ταυτόχρονα, υπάρχουν και χώρες στην ημικυκλική ζώνη με διαφορετικούς βαθμούς εξάρτησης. Σχηματικά, τα μαρξιστικά θεωρητικά μοντέλα, σε αντίθεση με τη νεοκλασική ανάλυση που υποθέτει ότι η μετανάστευση εξισορροπεί την παγκόσμια ανισότητα, υποστηρίζουν ότι η μετανάστευση αποτελεί συνέπεια της παγκόσμιας ανισότητας την οποία σε μεγάλο βαθμό επιβεβαιώνει και αναπαράγει. Ταυτόχρονα, όμως, σε αυτού του τύπου τις μαρξιστικές προσεγγίσεις της δεκαετίας του '70 και του '80 ασκείται η κριτική ότι, αφενός, εμπεριέχουν έναν σαφή ιστορικό ντετερμινισμό και ότι, αφετέρου, οι μετανάστες-ριες παρουσιάζονται ως παθητικοί δέκτες των παγκόσμιων εξελίξεων και όχι ως δρώντα υποκείμενα.

Η φράση του Ch. Tilly «δεν είναι άνθρωποι που μεταναστεύουν αλλά δίκτυα» (Tilly, 1990: , σ.75), η οποία αναφέρεται σε δεκάδες άρθρα και βιβλία των τελευταίων 20 χρόνων, σηματοδοτεί μια στροφή στη συζήτηση γύρω από τη μετανάστευση: Η μετανάστευση εκκινεί, συγκροτείται και επιτυγχάνεται όχι από «άτομα» αλλά σε σχέση με ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα. Τα μεταναστευτικά αυτά δίκτυα, δηλαδή οι διαπροσωπικοί δεσμοί που συνδέουν μετανάστες, μη μετανάστες και πρώην μετανάστες με σχέσεις οικειότητας, φιλίας ή/και καταγωγής, αποτελούν μια μορφή κοινωνικού κεφαλαίου που εκτείνεται στους χώρους της μετανάστευσης και διευκολύνει τη μετακίνηση, την εγκατάσταση και την «ένταξη» στις χώρες προορισμού (Massey, 1998; King, 2012). Η θεωρία των μεταναστευτικών δικτύων αναδεικνύει ζητήματα όπως οι εθνοτικοί θύλακες, η μεταναστευτική επιχειρηματικότητα αλλά και τα διευρυμένα οικογενειακά δίκτυα και ο σημαντικός ρόλος των γυναικών στη συγκρότησή τους. Ως τμήμα της θεωρίας των δικτύων αναδεικνύεται και η θεωρία της δια-εθνικότητας (transnationalism), η οποία επίσης έχει μεγάλη απήχηση στη συζήτηση των τελευταίων χρόνων και, καθώς θέτει τα σύνορα ως κομβικό σημείο των δια-εθνικών μεταναστεύσεων, θα παρουσιαστεί αναλυτικά παρακάτω.

Συνδεδεμένη με τη θεωρία των δικτύων είναι και η προσέγγιση της «νέας οικονομίας της μετανάστευσης», που αποτελεί μετεξέλιξη των κλασικών και νεοκλασικών θεωριών της μετανάστευσης σχηματικά αντικαθιστώντας το «ορθολογικό άτομο» με την «ορθολογική οικογένεια», η οποία λαμβάνει αποφάσεις για το πώς θα καταναίμει το εργατικό δυναμικό που διαθέτει συνυπολογίζοντας το ρίσκο ώστε να επιτευχθεί η μεγιστοποίηση των οικονομικών της ωφελειών (Stark and Bloom, 1985; Stark, 1991; Taylor, 1999). Αν και ως θεωρητικό σχήμα απομακρύνεται από τον ατομικισμό των κλασικών οικονομικών προσεγγίσεων, η προσέγγιση με όρους οικογένειας αποτελεί και αυτή μια απλούστευση: Τόσο γιατί οι ορθολογικές οικονομικές αποφάσεις υπάρχουν μόνο στη θεωρία (καθώς στην πραγματικότητα οι αποφάσεις των ανθρώπων είναι συνάρτηση πολλών άλλων παραγόντων, συναισθημάτων, συνθηκών) όσο και γιατί η οικογένεια σχηματοποιείται ως μια ομάδα ανθρώπων με κοινά συμφέροντα και οπτικές, συνθήκη που επίσης αποκρύπτει τις συγκρούσεις και τις εσωτερικές εντάσεις σε οικογενειακό επίπεδο. Ο S. Mezzandra, αναφέροντας πως η «νέα οικονομία της μετανάστευσης» έχει εξελιχθεί στη «νέα ορθοδοξία» των μεταναστευτικών σπουδών, αναδεικνύει τον προβληματικό χαρακτήρα των προσεγγίσεων που επικεντρώνονται, σε τελευταία ανάλυση, στην ένταξη, βλέποντας τους μετανάστες-ριες πάντα μέσα από τους φακούς της κοινωνίας υποδοχής (Mezzandra, 2011).

2.Κινητικότητα, δια-εθνικότητα, διασπορά, υβριδισμός

Στενά συνδεδεμένη με τη θεωρία των μεταναστευτικών δικτύων, όπως παρουσιάστηκε σχηματικά παραπάνω, η έννοια της δια-εθνικότητας αποτελεί μια από τις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης τα τελευταία χρόνια¹.

Στις αρχές τις δεκαετίας του '90 οι επεξεργασίες των Nina Glick Schiller, Linda Basch και Cristina Blanc-Szanton (Basch et al., 1994; Schiller et al., 1992a; 1992b) έδωσαν τα αφετηριακά εργαλεία για την προσέγγιση της δια-εθνικότητας ορίζοντάς την ως τη διαδικασία σύμφωνα με την οποία οι μετανάστες σφυρηλατούν και διατηρούν αμφίδρομες κοινωνικές σχέσεις οι οποίες συνδέουν τις κοινωνίες προέλευσης και εγκατάστασης (Basch et al., 1994: , σ.7). Υπό αυτή την οπτική, η έννοια της δια-εθνικότητας συνδέεται άμεσα με την απόρριψη της αντιμετώπισης των ορίων των εθνών-κρατών ως φυσικών ορίων των κοινωνικών ομάδων. Μεγάλο μέρος τόσο της θεωρητικής συζήτησης όσο και της παρουσίασης ερευνών υπό το πρίσμα της δια-εθνικότητας εξελίχθηκε στο περιοδικό *Ethnic and Racial Studies* (Portes, 1999; Portes et al., 1999; Vertovec, 1999; Kivisto, 2001; Faist, 2000a).

Σχηματικά, στα παραπάνω άρθρα υποστηρίζεται πως οι θεωρητικές προσεγγίσεις των προηγούμενων δεκαετιών είτε επιχειρούσαν να εξηγήσουν τα αίτια της διεθνούς μετανάστευσης είτε επικεντρώνονταν σε ζητήματα ένταξης στις κοινωνίες υποδοχής δίνοντας έμφαση στην προσαρμογή των μεταναστών-ριών στα εθνικά κράτη υποδοχής και στους θεσμούς τους, αναπτύσσοντας και αποδίδοντας κεντρική σημασία σε έννοιες όπως αφομοίωση, ένταξη, ενσωμάτωση και πολυπολιτισμός. Η έρευνα της δια-εθνικής μετανάστευσης αποτελεί εν μέρει έναν επιστημονικό αντίλογο σε αυτές τις προσεγγίσεις. Μια βασική παραδοχή στο πλαίσιο της δια-εθνικότητας είναι η απόρριψη των εθνών-κρατών ως βασικών μονάδων για την ανάλυση και τη μελέτη της μετανάστευσης. Οι μετανάστες-ριες, ίσως πιο έντονα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, διατηρούν συστηματικές σχέσεις τόσο με τον τόπο διαμονής όσο και με τον τόπο προέλευσής τους. Αυτή η συγχρονία συστηματικών σχέσεων με το «εδώ» και το «εκεί» ανατρέπει, σύμφωνα με τους διεθνιστές, την κυρίαρχη άποψη στη θεωρία της μετανάστευσης που συσχετίζει το «εκεί» με το «πριν» και το «εδώ» με το «μετά» και καθιστά παρωχημένη την αντίληψη ότι οι σχέσεις των μεταναστών με την πατρίδα τους αποτελούν φαινόμενο προσωρινό που, αν όμως διατηρηθεί, θα αποτελέσει εμπόδιο στη διαδικασία προσαρμογής τους σε μια νέα κοινωνία (Καραγιάννης, 2006). Η έρευνα της δια-εθνικής μετανάστευσης εστιάζει σε οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαδικασίες κατά τις οποίες οι μετανάστες-ριες, είτε ως άτομα είτε ως κοινωνικές ομάδες, δημιουργούν δια-εθνικά κοινωνικά πεδία και χώρους που συνδέουν διαφορετικές κοινωνίες, συνήθως τον τόπο προέλευσης με τον τόπο διαμονής, αλλά πιθανόν και άλλους τόπους. Συνοπτικά, πρόκειται για μια θεώρηση του μεταναστευτικού φαινομένου που, σε αντίθεση με το παρελθόν, δεν εστιάζει σε κοινωνικές διαδικασίες στο πλαίσιο ενός έθνους-κράτους αλλά σε διαδικασίες υπέρβασης των ορίων και των εθνικών συνόρων.

Σε συνάφεια με την έρευνα της δια-εθνικής μετανάστευσης αναπτύσσεται και μια μεθοδολογία έρευνας όσον αφορά τις μεταναστευτικές κινήσεις και όχι μόνο (Wimmer and Schiller, 2002a; 2002b; 2003; Chernilo, 2006; 2011). Μια μεθοδολογία κριτική σε αυτό που ορίζει ως *μεθοδολογικό εθνικισμό*, δηλαδή την ταύτιση της κοινωνίας με το έθνος-κράτος στις κοινωνικές σπουδές:

---

¹ Στην ελληνική βιβλιογραφία η νέα αυτή τάση στις μεταναστευτικές σπουδές εμφανίζεται ελάχιστα. Εξαιρέση αποτελεί το αφιέρωμα στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 92, 2006 με τίτλο «Σύγχρονες Θεωρήσεις του Μεταναστευτικού Φαινομένου» και επιμέλεια των Λίνα Βεντούρα και Σεβαστή Τρουμπέτα, στο οποίο αναλύονται διεξοδικά τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και μέσα από ερευνητικές προσεγγίσεις οι έννοιες της δια-εθνικότητας, της διασποράς και του υβριδισμού.

«Οι κοινωνικές επιστήμες είχαν αιχμαλωτιστεί σε αυτό που φαίνεται ως φυσικό και δεδομένο, ενός κόσμου που είναι χωρισμένος σε κοινωνίες οι οποίες ορίζονται από τα έθνη-κράτη (...) Καθώς [οι κοινωνικές επιστήμες] ήταν δομημένες σύμφωνα με τις αρχές του έθνους κράτους, [οι αρχές αυτές] έγιναν τόσο δεδομένα επαναλαμβανόμενες και τετριμμένες που εξαφανίστηκαν από το οπτικό πεδίο καθ' ολοκληρίαν.» (Wimmer and Schiller, 2002a: , σ.303-304)

Σε αυτό το πλαίσιο γίνεται ένα κάλεσμα για έρευνες και θεωρητικές επεξεργασίες που δεν θεωρούν δεδομένα τα έθνη-κράτη και τα όριά τους αλλά τα θέτουν και αυτά υπό ερώτηση, ενώ θεωρητικοί όπως ο Ulrich Beck προτείνουν την αντικατάσταση του *μεθοδολογικού εθνικισμού* με έναν *μεθοδολογικό κοσμοπολιτισμό* (Beck, 2002).

Η μεταστροφή του βλέμματος των κοινωνικών επιστημόνων από το εθνικό στο πλανητικό επίπεδο, από τα άτομα και τις ομάδες στα δίκτυα, αλλά ταυτόχρονα και στις υποκειμενικότητες των ατόμων που μεταναστεύουν, ανέδειξε και άλλες νέες έννοιες στις μεταναστευτικές σπουδές, όπως η διασπορά και ο υβριδισμός.

Οι παραπάνω αναλυτικές έννοιες, η διεθνικότητα, η διασπορά και ο υβριδισμός, παρέχουν εναλλακτικές αφηγήσεις σε έναν κυρίαρχο λόγο επαναπροσδιορίζοντας τον ρόλο των υποκειμένων στο πεδίο των μεταναστευτικών σπουδών. Έτσι, ενώ σε πολλές θεωρητικές προσεγγίσεις του μεταναστευτικού –είτε στον επιστημονικό είτε στον φιλομεταναστευτικό και αντιρατσιστικό λόγο– οι μετανάστες εμφανίζονται μόνο ως θύματα, στις νεότερες αναγνώσεις οι μετανάστες-ριες αναδεικνύονται σε δρώντα υποκείμενα τα οποία έχουν δικές τους διαδρομές, αφηγήσεις, ιστορίες, ενώ η μετανάστευση αντιμετωπίζεται ως μια διαδικασία που συντελείται στα πλαίσια σύνθετων και εκτεταμένων οικονομικών και κοινωνικών δικτύων και αναδιατάσσει κοινωνικές ιεραρχίες, θέσεις, αξίες, τρόπους ζωής, ατομικές και συλλογικές ταυτότητες.

Στις νέες αυτές προσεγγίσεις που αναφέρθηκαν συνοπτικά παραπάνω έχει ασκηθεί μεγάλη κριτική, κριτική η οποία ξεπερνά τα όρια του συγκεκριμένου κειμένου. Παρ' όλα αυτά, θα σταθώ σε δύο σημεία αυτής της κριτικής που αξιολογώ ως ιδιαίτερα σημαντικά.

Καταρχήν, επισημαίνεται πως από το 1990 και μετά το ζήτημα της μετανάστευσης γίνεται αντιληπτό τόσο από πολιτικούς όσο και από επιστήμονες όλο και περισσότερο μέσα από τα σημαινόμενα του πολιτισμού που μοιάζουν αυτονόητα, όπως το ζήτημα της πολιτισμικής ταυτότητας και της πολυπολιτισμικότητας. Η Φ. Τσιμπιρίδου υποστηρίζει πως η σύνδεση του ζητήματος της μετανάστευσης με την έννοια του πολιτισμού (αρχικά στον λόγο των πολιτικών ελίτ, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, και στη συνέχεια και στο λόγο πολιτικών και κοινωνικών επιστημόνων ως δεδομένη αναλυτική κατηγορία) και η αυτόματη αποσύνδεσή του από αυτήν της κοινωνίας –γεγονός αυτονόητο στη δεκαετία του 1970– δεν μοιάζει να είναι ούτε τυχαία ούτε αθώα. Πρόκειται για κατασκευές οι οποίες προκύπτουν ως πολιτικές θέσεις μέσα σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο και κοινωνικοοικονομικά συμφραζόμενα (Τσιμπιρίδου, 2004). Όπως υποστηρίζει και η Nancy Green (2004 [2002]), η μαζική μετανάστευση τουλάχιστον από τον 19ο αιώνα ήταν μετανάστευση για εργασία και οι οικονομικοί παράγοντες συνεχίζουν μέχρι τις μέρες μας να αποτελούν μια από τις πιο σημαντικές –αν όχι τη σημαντικότερη– κινητήριες δυνάμεις των μεταναστευτικών κινήσεων. Ο μετανάστης δεν είναι μόνο ξένος, αλλά τις περισσότερες φορές άντρας και εργάτης. Η προσέγγιση των μεταναστών μόνο ως εθνοτική ομάδα αποκρύπτει τον κοινωνικό ρόλο του μετανάστη, ρόλος ο οποίος είναι καθοριστικός τόσο στην αντιμετώπισή του από τη χώρα υποδοχής όσο και στον τρόπο ένταξής του σε αυτήν (Green, 2004 (2002)).

Οι αναλυτικές έννοιες και οι θεωρητικές προσεγγίσεις που σχηματικά περιγράφηκαν παραπάνω συνδέονται (και) με αυτό που ονομάζεται «mobility turn» στις κοινωνικές επιστήμες (Cresswell and Merriman, 2011; 2011; Cresswell, 2010; Urry, 2000; Sheller and Urry, 2006). Έτσι, από τις αρχές της δεκαετίας του '90 άρχισε να αναπτύσσεται ένα ρεύμα σκέψης που είχε ως βασική του αφετηρία την παραδοχή ότι στην εποχή της παγκοσμιοποίησης έχει αυξηθεί σε όγκο, διαστάσεις και σημασία η κινητικότητα ανθρώπων, προϊόντων, ιδεών, εικόνων και κεφαλαίου. Όπως ισχυρίζονταν κάποιοι από τους θεωρητικούς της κινητικότητας, οι κοινωνικές επιστήμες παραδοσιακά εξέταζαν τους ανθρώπους και τις κοινωνίες στατικά, ενώ την κίνηση είτε την αγνοούσαν είτε την υποτιμούσαν. Ο κοινωνιολόγος John Urry, που θεωρείται «ιδρυτής» της κοινωνιολογίας της κινητικότητας, στο βιβλίο του *Sociology beyond societies: mobilities for the twenty-first century* ακολουθεί τα ταξίδια «ανθρώπων, ιδεών, εικόνων, αντικειμένων, μηνυμάτων, απόβλητων και χρημάτων διαμέσου των εθνικών συνόρων και τις συνεπαγωγές που αυτές οι κινητικότητες δημιουργούν στις εμπειρίες του χρόνου, του χώρου, της μετακίνησης και της ιδιότητας του πολίτη» (Urry, 2000: : εισαγωγή). Η κινητικότητα –ως δίκτυα, διαδρομές, ροές– συνδεδεμένη με την ταχύτητα, τη μη σταθερότητα αλλά και τις νέες τεχνολογίες, αποτελεί μια νέα θεωρητική πρόταση στις κοινωνικές επιστήμες, που προέρχεται από διάφορους κλάδους και πειθαρχίες: Ο ιστορικός James Clifford υποστηρίζει μια μεταστροφή του βλέμματος από την ανάλυση σε βάθος συγκεκριμένων τόπων στην ανάλυση των διαδρομών που τις συνδέουν (Clifford, 1997)· ο κοινωνιολόγος Manuel Castells αναλύει την «κοινωνία των δικτύων» προτείνοντας ότι ο «χώρος των τόπων» αντικαθιστάται από τον «χώρο των ροών» (Castells, 1996; Castells and Catterall, 2001)· ο ανθρωπολόγος Marc Augé συζητάει τις δυνατότητες μιας ανθρωπολογίας των «μη τόπων», όπως τα αεροδρόμια ή οι αυτοκινητόδρομοι, που χαρακτηρίζονται από συνεχή κινητικότητα, μετάβαση και προσωρινότητα. Στο βιβλίο *Geographies of Mobilities: Practices, Spaces, Subjects*, σε επιμέλεια των γεωγράφων Tim Cresswell και Peter Merriman, γίνεται μια απόπειρα σύνδεσης των νέων θεωριών περί κινητικότητας με συγκεκριμένες γεωγραφίες υποκειμένων (τουρίστες, πρόσφυγες), εμπειριών (περπάτημα, ταξίδι με αεροπλάνο) και χώρων (γέφυρες, αεροδρόμια) που φαίνονται μη συνδεδεμένοι με μια πρώτη ματιά (Cresswell and Merriman, 2011).

Οι συνδέσεις αυτές επιχειρούν να ενοποιήσουν υπό το ίδιο θεωρητικό πρίσμα υποκείμενα, αντικείμενα, χώρους και πρακτικές με μόνο τους κοινό χαρακτηριστικό την κινητικότητα. Πώς μπορείς να συγκρίνεις, όμως, ένα αυτοκίνητο με έναν τουρίστα, ένα κοντέινερ με έναν μετανάστη, πώς μπορείς, με άλλα λόγια, να διαμορφώσεις ένα ενιαίο θεωρητικό πλαίσιο το οποίο να περιλαμβάνει οντολογικά τόσο διαφορετικά στοιχεία;

Επιπλέον, σε κάποιες από αυτές τις θεωρήσεις η κινητικότητα, η δια-εθνικότητα και η διασπορά εξυμνούνται ως συνθήκες που ενέχουν τη χειραφέτηση, την αμφισβήτηση, την κοινωνική αλλαγή ή/και την αντίσταση, ενώ συχνά παρουσιάζονται ως εναλλακτικά μοντέλα στο έθνος-κράτος, το οποίο –απλουστευτικά– προβάλλεται ως συνώνυμο της ακινησίας, του αποκλεισμού και της κυριαρχίας. Είναι, όμως, γεγονός ότι, όπως η κινητικότητα δεν ενέχει από μόνη της την αμφισβήτηση ή την αντίσταση, έτσι και η ακινησία δεν μπορεί να συνδεθεί με την κοινωνική στασιμότητα ή ακόμα και τη συντηρητικότητα. Τόσο η κινητικότητα όσο και η ακινησία είναι συνθήκες οι οποίες αποκτούν περιεχόμενο εντός του ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου από το οποίο επηρεάζονται και το οποίο επηρεάζουν. Όπως παρατηρεί και η Navaro-Yashin (2003), τμήμα των εθνογραφιών της δια-εθνικότητας διέπονται από έναν κανονιστικό λόγο που δεν λαμβάνει υπόψη τις πολλαπλές «εξαιρέσεις» ακινητοποίησης, καθήλωσης και εγκλεισμού. Με άλλα λόγια, θέτουν ως υπέρτατες αξίες την κινητικότητα και την ευελιξία, ενώ μοιάζουν να περιφρονούν τις πολιτικές εμπειρίες και τις

υποκειμενικότητες περιχαράκωσης και καθήλωσης που παράγονται από τις περιστάσεις της παγκόσμιας κανονικότητας (Αθανασίου, 2006). Τα παραπάνω συνδέονται άμεσα και με αυτό που –σε σχέση με την κινητικότητα– η D. Massey παρουσιάζει σαν μια πολύπλοκη γεωμετρία της εξουσίας. Τονίζεται, λοιπόν, πως η κινητικότητα δεν μπορεί να έχει για όλους και όλες τα ίδια οφέλη και μάλιστα επισημαίνεται πως η αύξηση της κινητικότητας κάποιων ομάδων σημαίνει μεγαλύτερη καθήλωση και περιχαράκωση για κάποιες άλλες (Massey, 1995 (1991)). Μεγάλες διαβαθμίσεις υπάρχουν ανάμεσα στα υποκείμενα που κινούνται ακόμα και όταν τα ίδια αποφασίζουν να εγκαταλείψουν ένα μέρος, εφόσον εκκινούν με άνισα εφόδια, από διαφορετικά σημεία αφετηρίας, αντιμετωπίζοντας άνισες δυσκολίες στη μετακίνησή τους, ενώ καταλήγουν να εγκαθίστανται σε ποικίλους τόπους κάτω από διαφορετικές συνθήκες. Τέλος, το ερώτημα δεν είναι μόνο το ποιες ομάδες κινούνται και ποιες όχι. Πολύ σημαντικός παράγοντας είναι οι διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στον έλεγχο της μετακίνησης που ασκείται ή δεν ασκείται, σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο βαθμό, από τα υποκείμενα που κινούνται. Υπό αυτή τη λογική, δεν πιστεύω πως μπορεί να υπάρξει ένα ενιαίο θεωρητικό πλαίσιο για τη μελέτη των μετακινήσεων των τουριστών ή των στελεχών μεγάλων επιχειρήσεων με τους μετανάστες χωρίς χαρτιά, καθώς δεν είναι μόνο η μετακίνηση καθαυτή που έχει σημασία, αλλά το ευρύτερο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές οι μετακινήσεις λαμβάνουν χώρα.

3.Σύνορα - Μετανάστευση - Εργασία

Μια σημαντική σχολή σκέψης κυρίως μαρξιστών και νεομαρξιστών θεωρητικών συνδέει τον έλεγχο και την καταστολή της μετανάστευσης στα σύνορα με την εργασία σε πολλαπλές χωρικές κλίμακες: Από τον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας, τις εθνικές αγορές εργασίας, την κοινωνική αντιμετώπιση του μετανάστη ως εργάτη, αλλά και στους τρόπους υποκειμενοποίησης των μεταναστών μέσα από την επισφάλεια της εργασίας. Στο παρόν υποκεφάλαιο σχηματικά παρουσιάζω τις θέσεις τριών συγγραφέων των οποίων το έργο είναι αφετηριακό και καθοριστικό στη σχετική βιβλιογραφία: της ιστορικού Nancy Green, της κοινωνιολόγου Saskia Sassen και του πολιτικού φιλοσόφου Etienne Balibar. Στόχος αυτής της παρουσίασης είναι να αναδειχθεί (και) η διεπιστημονική προσέγγιση του θέματος αλλά και οι διαφορετικές συνηθισμένες και παράμετροι που προκύπτουν από μια τέτοια προσέγγιση.

Η ιστορικός Nancy Green στο βιβλίο της *Οι δρόμοι της μετανάστευσης. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, το οποίο έχει μεταφραστεί και στα ελληνικά, τονίζει τον δομικό ρόλο που έχει ιστορικά η μετανάστευση στον καπιταλισμό:

«είτε οικοδομούν το σιδηροδρομικό δίκτυο στις αρχές του 19ου αιώνα είτε τις βιομηχανίες στα τέλη του είτε χρησιμοποιούνται στη γεωργική παραγωγή ή στα μεταλλωρυχεία είτε ανοικοδομούν χώρες μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η οικονομική ανάγκη και παραγωγή των μεταναστών (...) σταδιακά αναγνωρίστηκε ως σχεδόν δομικό στοιχείο για τη λειτουργία [των καπιταλιστικών οικονομιών]» (απόσπασμα απο συνέντευξη της N.Green σε Σωτήρχου, 2005)

Όπως αναφέρει η Green, ο παράγοντας εργασία στη διαδικασία της μετανάστευσης είναι θεμελιώδης, αν και όχι αυτόνομος, και γίνεται αντιληπτός σε πολλαπλά επίπεδα. Για τους μετανάστες-ριες αφορά την εξασφάλιση της υλικής τους επιβίωσης και, συχνά, αυτή των οικογενειών τους – είτε ακολουθούν είτε μένουν πίσω. Για το κράτος υποδοχής, όπως χαρακτηριστικά γράφει:

«ο μετανάστης ως ξένος αποτελεί μέρος ενός “κύματος” που έρχεται να αράξει στις εθνικές ακτές, ως εργάτης έχει άλλους “ρευστούς” προορισμούς. “Βαλβίδα ασφαλείας” για να ρυθμίζει τις πιέσεις ατμού των ασταθών οικονομιών, μέσα από τις πολιτικές και εργοδοτικές “βρύσες” οι ροές συχνά διευθύνονται με τρόπο λίγο πολύ τυπικό.»(Green, 2004 (2002): , σ.103).

Στο βιβλίο της η Green κάνει μια κριτική τόσο στις κλασικές οικονομικές θεωρίες της μετανάστευσης (*laissez-faire*) όσο και στα νεοφιλελεύθερα μοντέλα διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών, ανατρέποντας την εικόνα του *homo economicus*, αμφισβητώντας την *ισορροπία* (που έρχεται από το αόρατο χέρι της αγοράς) αλλά και τις προϋποθέσεις της πλήρους πληροφόρησης και της ελευθερίας κίνησης (Green, 2004 (2002)).

Η S. Sassen επεξεργάζεται ζητήματα που έχουν να κάνουν με την παγκοσμιοποίηση σε σχέση (και) με τη μετανάστευση, τον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας, τον ρόλο του έθνους-κράτους και της ιδιότητας του πολίτη (2003 (1996); 2006; 1998; 1999; Sassen, 1988). Τονίζει πως, ενώ στο πλαίσιο της οικονομικής παγκοσμιοποίησης όλο και περισσότερο γίνεται μια άρση των συνοριακών ελέγχων όσον αφορά τις ροές κεφαλαίου, πληροφορίας και υπηρεσιών, όταν πρόκειται για τους μετανάστες και τους πρόσφυγες τα εθνικά κράτη ασκούν το κυριαρχικό τους δικαίωμα να ελέγχουν τα σύνορά τους. Υπό αυτή την οπτική η Sassen υποστηρίζει πως «η οικονομική παγκοσμιοποίηση αποεθνικοποιεί τις εθνικές οικονομίες. Αντιθέτως, η μετανάστευση επανεθνικοποιεί την πολιτική»(Sassen, 2003 (1996): , σ.125).

Σύμφωνα με τη Sassen, η εξασφάλιση ενός πολιτικά και οικονομικά βολικού εργατικού δυναμικού υπήρξε κεντρική στην ανάπτυξη του παγκόσμιου καπιταλισμού. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων έχουν υπάρξει πολλαπλοί τρόποι ελέγχου και καταμερισμού της εργασίας ανά τον κόσμο στη διαδικασία της καπιταλιστικής οικονομικής δραστηριότητας. Η μετανάστευση είναι ένα σύστημα παγκόσμιας τροφοδότησης εργατικού δυναμικού: «Τα εθνικά σύνορα δεν λειτουργούν τόσο ως φράγματα όσο ως μηχανισμοί που αναπαράγουν το σύστημα του διεθνούς καταμερισμού εργασίας»(Sassen, 1988: , σ.37). Υπό αυτή την οπτική η Sassen υποστηρίζει πως τα εθνικά σύνορα ανά τον κόσμο είναι μηχανισμοί δημιουργίας εφεδρικής εργασίας για το παγκόσμιο κεφάλαιο.

Με βάση τα παραπάνω, τα κράτη διαμορφώνουν τη μεταναστευτική εργασία σαν μια «ιδιαίτερη κατηγορία εργασίας»:

«Η μεταναστευτική εργασία δεν είναι οποιαδήποτε εργασία. Είναι μια συνιστώσα του αποθέματος του εργατικού δυναμικού με ένα διακριτό ρόλο στις εργασιακές διαδικασίες που χαρακτηρίζεται από: 1) θεσμική διαφοροποίηση στις διαδικασίες παραγωγής και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης· και 2) μια ιδιαίτερη μορφή ανισχυρότητας (*vulnerability*), συνδεδεμένη με την επίσημη απόδοση του καθεστώτος του ξένου, (...) το οποίο συνδέεται με τον άμεσο παρά με τον δομικό έλεγχο του εργατικού δυναμικού.» (Sassen, 1988: , σ.37).

Αυτό που είναι νέο σε σχέση με τη μεταναστευτική εργασία στην περίοδο της παγκοσμιοποίησης, αναφέρει η Sassen, είναι ο ολοένα και αυξανόμενος ρόλος της, αφενός στον τεταρτογενή τομέα (στον τομέα των υπηρεσιών) στην οικονομία των αναπτυσσόμενων χωρών και, αφετέρου, στον δευτερογενή (βιομηχανικό) τομέα στις αναπτυσσόμενες περιοχές στις οποίες η βιομηχανία έχει μεταφερθεί. «Η αυξανόμενη συγκέντρωση μεταναστευτικής εργασίας στην προσφορά υπηρεσιών στις αναπτυσσόμενες περιοχές μπορεί να συσχετιστεί με την εξαγωγή θέσεων εργασίας στον Τρίτο Κόσμο.(...)Αποτελεί το συστημικό ισοδύναμο του *offshore* προλεταριάτου.» (Sassen, 1988: , σ. 53).

Ένα από τα πολύ σημαντικά έργα που θέτουν το ζήτημα του ρατσισμού ως κεντρικό στην ανάλυση του καπιταλισμού είναι το βιβλίο *Φυλή, Έθνος, Τάξη: οι διαφορούμενοι ταυτότητες* των E. Balibar και I. Wallerstein. Σε έναν διάλογο μεταξύ τους οι Balibar και Wallerstein αναλύουν τον «νέο ρατσισμό», που είναι περισσότερο πολιτισμικός παρά φυλετικός, ενώ τονίζουν πως ο ρατσισμός είναι διαταξικό φαινόμενο άμεσα συνδεδεμένο με τον εθνικισμό.

Σε συνέχεια αυτού του προβληματισμού ο E. Balibar, αναλύοντας τις μεταναστευτικές πολιτικές σε ευρωπαϊκό επίπεδο, καταλήγει στο συμπέρασμα πως την ίδια στιγμή οι πολιτικές αυτές τείνουν να απωθούν και να έλκουν τους μετανάστες:

«Δεν υπάρχει, στην πραγματικότητα, κανένα ζήτημα καταστολής των μεταναστευτικών ροών προς την Ευρώπη. Αυτές οι ροές είναι απολύτως απαραίτητες για την αναπαραγωγή του παλιού “καπιταλιστικού εφεδρικού στρατού” σε μια περίοδο όπου τμήμα της “εθνικής” εργατικής δύναμης είναι ακόμα (αν και όλο και λιγότερο αποτελεσματικά) προστατευόμενο από κοινωνικά δικαιώματα και ρυθμίσεις τα οποία έχουν “θεσμοποιηθεί”.» (Balibar, 2009: , σ.203)

Ο Balibar, συμφωνώντας με την Sassen στα βασικά του συμπεράσματα, ακολουθεί στη συνέχεια μια διαφορετική γραμμή σκέψης συνδέοντας την επισφάλεια στην εργασία με την καθυστότηση των μεταναστών-ριών ως κοινωνικών υποκειμένων (σύνδεση στην οποία θα επανέλθουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια):

«Αυτό σημαίνει ότι οι νέοι προλετάριοι (με την αρχική έννοια του όρου όπως υιοθετήθηκε από τον Μαρξ, ως εργάτες χωρίς κοινωνικό “στάτους” ή αναγνώριση) πρέπει να μεταμορφωθούν σε υποκείμενα και αντικείμενα φόβου, βιώνοντας τον φόβο της απόρριψης και της αποβολής και εμπνέοντας τον φόβο στον “σταθερό” πληθυσμό.» (Balibar, 2009: , σ.203)

Στις μαρξιστικές προσεγγίσεις αποδίδεται συχνά η κριτική του οικονομισμού και του ντετερμινισμού. Είναι, όμως, γεγονός πως η τρέχουσα βιβλιογραφία για τη μετανάστευση και τα σύνορα περισσότερο «υποφέρει» από παραγνώριση των οικονομικών διαστάσεων της μετανάστευσης, έχοντας κάνει μια «πολιτισμική» (cultural) στροφή και αναδεικνύοντας κυρίως θέματα ταυτότητας/ετερότητας, πολυπολιτισμικότητας, ένταξης/αφομοίωσης, παρά από μια έμφαση στο οικονομικό². Όπως αναφέρει και η Green, τα τελευταία χρόνια έχει υπάρξει μια στροφή από τις οικονομικές και ταξικές παραμέτρους εξέτασης του μεταναστευτικού φαινομένου στις πολιτισμικές διαστάσεις της μετανάστευσης, ανάγοντάς την, εν τέλει, σε εθνικό ζήτημα. Όπως χαρακτηριστικά, όμως, επισημαίνει, «ο μετανάστης δεν είναι μόνο ένα ξένος αλλά – τις περισσότερες φορές– και ένας εργάτης. (...)Ο «Άλλος» κατασκευάζεται με βάση και τον οικονομικό του ρόλο.» (Green, 2004 (2002): , σ.102).

Εκτός αυτών, όμως, η τρέχουσα συζήτηση γύρω από θέματα συνόρων, μετανάστευσης και εργασίας, παρ' όλο που αναγνωρίζει τον κεντρικό ρόλο των οικονομικών διαστάσεων της μετανάστευσης σε πολλαπλά επίπεδα, κάθε άλλο παρά περιορίζεται σε αυτόν. Οι συγγραφείς των οποίων τα θεωρητικά σχήματα παρουσίασα συνοπτικά παραπάνω διευρύνουν κατά πολύ τις επεξεργασίες τους. Η Green μέσα από μια ιστορική σύγκριση των μεταναστευτικών «μοντέλων» στις ΗΠΑ και τη Γαλλία συζητάει για τον ξένο, τη μνήμη,

---

² Είναι ενδεικτικό πως στο πρώτο companion για τις σπουδές συνόρων που εκδόθηκε το 2011 (Doris Wastl-Walter 2011) οι συγγραφείς (των οποίων το έργο σχηματικά παρουσίασα στο συγκεκριμένο υποκεφάλαιο και που θεωρείται καθοριστικό όσον αφορά τη σύνδεση των θεωριών συνόρων και μετανάστευσης) δεν αναφέρονται καθόλου, με εξαίρεση μια αναφορά στον Balibar.

τη λήθη, την αφομοίωση, ενώ δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις έμφυλες σχέσεις και στην αναδυόμενη (στη βιβλιογραφία) φιγούρα της μετανάστριας. Η Sassen σχετίζει τους προβληματισμούς της με τα ζητήματα εδαφικότητας, αποεδαφοποίησης, κυριαρχίας, έθνους-κράτους, ιδιότητας του πολίτη αλλά και των εφαρμοζόμενων πολιτικών τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην ΕΕ. Ο Balibar εντάσσει τη θεωρητική του δουλειά για τη μετανάστευση και τα σύνορα στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προβληματισμού σε σχέση με την «Ευρώπη» και τις έννοιες της ισότητας, της δημοκρατίας και της ιδιότητας του πολίτη.

4. Η γυμνή ζωή και το στρατόπεδο ως παράδειγμα: Agamben

Ένας μεγάλος όγκος της βιβλιογραφίας που συνδέει τα σύνορα και τις πολιτικές καταστολής και ελέγχου με τη μετανάστευση έχει εμπνευστεί από τις έννοιες και τα θεωρητικά εργαλεία που εισήγαγε ο G. Agamben (2000; 2005; Agamben, 1999). Ένα από τα πιο σημαντικά βιβλία του έχει μεταφραστεί στα ελληνικά με τίτλο *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* (Agamben, 2005 (1995)).

Σχηματικά, ο G. Agamben έχοντας ως αφετηρία τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης θέτει ερωτήματα που αφορούν τη δικαιοκοπολική δομή τους αναγνωρίζοντάς τα ως την *κρυφή μήτρα* του πολιτικού χώρου εντός του οποίου εξακολουθούμε και σήμερα να ζούμε. Αναφέρει πως τα στρατόπεδα δεν γεννιούνται από το τακτικό δίκαιο –ή τον μετασχηματισμό του– αλλά από την *κατάσταση εξαίρεσης*, μια έννοια που ο Agamben αντλεί και επεξεργάζεται από τα γραπτά του Schmitt. Όπως αναφέρει, η δικαιική βάση του εγκλεισμού ήταν ένας πρωσικός νόμος για την κατάσταση πολιορκίας, όπου άτομα κρατούνταν ανεξαρτήτως οποιασδήποτε επιλήψιμης διαγωγής, με σκοπό να αποτραπεί ένας κίνδυνος για την ασφάλεια του κράτους. Ο Agamben δίνει έμφαση στη στιγμή που ο θεσμός του στρατοπέδου αποσυνδέεται από την κατάσταση εξαίρεσης πάνω στην οποία θεμελιωνόταν και αρχίζει να ισχύει στη φυσιολογική κατάσταση ή, με άλλα λόγια, στο πώς η κατάσταση εξαίρεσης αρχίζει να γίνεται ο κανόνας.

Εκκινώντας από τη φιγούρα του *Homo Sacer*³ και τη διαπίστωση της Hannah Arendt πως η έννοια των δικαιωμάτων του ανθρώπου –η οποία θεμελιώνεται στην υποτιθέμενη ύπαρξη ενός ανθρώπινου όντος– καταρρέει μόλις εκείνοι που την επαγγέλλονται βρεθούν απέναντι σε ανθρώπους που έχασαν κάθε άλλη ιδιότητα και ειδική σχέση πέραν του δεδομένου ότι είναι άνθρωποι (π.χ. τους πρόσφυγες), ο Agamben συνθέτει την έννοια της γυμνής ζωής. Τονίζει πως οι εγκλειστοί των στρατοπέδων, όντας απογυμνωμένοι από τα δικαιώματα του πολίτη και αποεθνικοποιημένοι, είχαν αναχθεί σε *γυμνή ζωή*, μια ζωή που, σε αντίθεση με το βίο, δεν διαμεσολαβείται από νομικά και πολιτικά δικαιώματα. Το στρατόπεδο χαρακτηρίζεται ως ο απόλυτος βιοπολιτικός χώρος, καθώς η εξουσία έχει απέναντί της μόνο τη γυμνή ζωή, χωρίς κάποια διαμεσολάβηση· αποτελεί υπό αυτή την οπτική τον χώρο όπου «*όλα είναι δυνατά*» – όπως έγραφε η Hannah Arendt. Ταυτόχρονα, αναδεικνύει ότι το στρατόπεδο, ως χώρος εξαίρεσης, δεν είναι ένας χώρος εκτός δικαιικής τάξης αλλά ένας χώρος που περιλαμβάνεται εντός της διά του ίδιου του αποκλεισμού του. Υπό αυτή την έννοια, τόσο το στρατόπεδο όσο και η γυμνή ζωή δεν βρίσκονται εκτός νόμου αλλά συμπεριλαμβάνονται σε αυτόν μέσω της εκβολής τους.

Ο Agamben γενικεύει τη θέση του περί στρατοπέδου, γράφοντας:

---

³ Ο Agamben αναδεικνύει από το ρωμαϊκό ποινικό δίκαιο τη φιγούρα του *Homo Sacer*, τον οποίο οποιοσδήποτε μπορούσε να φονεύσει χωρίς τιμωρία αλλά, εντούτοις, δεν μπορούσε να θυσιαστεί σύμφωνα με τις τελετουργικές πρακτικές.

«Αν η ουσία του στρατοπέδου συνίσταται στην υλοποίηση της κατάστασης εξαίρεσης και στην επακόλουθη δημιουργία ενός χώρου όπου η γυμνή ζωή και ο κανόνας εισέρχονται σε ένα κατώφλι αδιακρίσιμης⁴, τότε οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι βρισκόμαστε δυνητικώς παρουσία ενός στρατοπέδου κάθε φορά που δημιουργείται μια ανάλογη δομή, ανεξαρτήτως της σπουδαιότητας των εγκλημάτων που διαπράττονται και οποιαδήποτε αν είναι η ονομασία και η ειδική τοπογραφία της.» (Agamben, 2005 (1995): , σ.267)

Σε τέτοιους χώρους –όπως υποστηρίζει ο Agamben– η κανονική τάξη αναστέλλεται εκ των πραγμάτων και το αν διαπράττονται ή όχι φρικαλεότητες δεν εξαρτάται από το δίκαιο παρά μόνο από τον πολιτισμό και το ηθικό αίσθημα της αστυνομίας, η οποία δρα προσωρινά ως κυρίαρχη.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό γιατί οι θεωρητικές επεξεργασίες του Agamben έχουν βρει πολλαπλές «εφαρμογές» και αντιστοιχίες στην έρευνα γύρω από τις πολιτικές ελέγχου της μετανάστευσης. Σύμφωνα με αυτές τις αναγνώσεις, τα κέντρα κράτησης μεταναστών, οι συνοριακές ζώνες αλλά και κατά περίπτωση συγκεκριμένες γειτονιές των πόλεων αναλύονται ως «στρατόπεδα» σύμφωνα με την εννοιολόγηση του Agamben. Ως χώροι, με άλλα λόγια, όπου «όλα μπορούν να συμβούν» καθώς η κυρίαρχη εξουσία δρα χωρίς νομικό έλεγχο απέναντι στους μετανάστες-ριες οι οποίοι δεν έχουν κανένα νομικό, κοινωνικό και πολιτικό δικαίωμα και αποτελούν, υπό αυτή την έννοια, γυμνές ζωές. Η ανεξέλεγκτη βία που ασκείται από τις Αρχές στα σύνορα, οι «ασφαλείς αποτροπές» και οι απελάσεις, οι συνθήκες εγκλεισμού στα κέντρα κράτησης αλλά και οι μαζικές επιχειρήσεις-σκουπά ή η δημιουργία γκέτο στις μεγάλες πόλεις μπορούν να αναλυθούν υπό το πρίσμα των θεωρητικών εννοιών του Agamben.

Μεγάλο μέρος της κριτικής βιβλιογραφίας για τη μετανάστευση έδινε ιδιαίτερο βάρος στην έννοια του «αποκλεισμού» από θεσμούς, από δικαιώματα, από την ιδιότητα του πολίτη. Στο έργο του Agamben εισάγεται η έννοια της συμπερίληψης μέσω του αποκλεισμού, δίνεται έμφαση σε αυτές τις αμφιλεγόμενες γκρίζες ζώνες μεταξύ του μέσα και του έξω, αναδεικνύεται η κοινωνική συνθήκη υπό την οποία κάποιος δεν είναι ούτε πλήρως αποκλεισμένος ούτε πλήρως ενταγμένος. Η θεωρητικοποίηση αυτού του ενδιάμεσου χώρου, το *κατώφλι της μη διάκρισης* είναι ίσως από τις σημαντικότερες θεωρητικές συνεισφορές του.

Ταυτόχρονα, όμως, οι μαζικές εξεγέρσεις στα κέντρα κράτησης, οι απεργίες πείνας μεταναστών-ριών που λαμβάνουν χώρα σε όλη την Ευρώπη αλλά και οι δεκάδες πρακτικές και στρατηγικές που οι μετανάστες-ριες χρησιμοποιούν για να καταφέρουν, εν τέλει, να διασχίσουν τα σύνορα, να αποφύγουν τον εγκλεισμό, να επιβιώσουν στις μεγάλες πόλεις δεν «χωράνε» στην έννοια της *γυμνής ζωής*. Με άλλα λόγια, το θεωρητικό σχήμα του Agamben, ενώ μπορεί να ερμηνεύσει –ως ένα σημείο, όπως θα αναδειχθεί στη συνέχεια– την κυριαρχία της εξουσίας, δεν μπορεί να συλλάβει τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους συγκροτείται η δράση και η υποκειμενικότητα των «*θυμάτων*» της. Οδηγείται, λοιπόν, σε ένα σχετικά απλουστευτικό σχήμα στο οποίο δεσπόζει μια εξουσία απόλυτα *κυρίαρχη* απέναντι σε ζωές που είναι απόλυτα *γυμνές*.

Όπως παρατηρεί και ο Π. Σωτήρης διαβάζοντας την έννοια της εξουσίας στον Foucault και στον Agamben, εκεί που ο Foucault περιγράφει ένα ευρύτερο πλέγμα πρακτικών και τεχνολογιών εξουσίας – τοποθετημένων στο χώρο και στο χρόνο– που αφορούν την τάση της καπιταλιστικής εξουσίας να διαπερνά το σύνολο των κοινωνικών πρακτικών, συμπεριλαμβανομένης της υγείας και της βιολογικής ζωής, ο Agamben

---

⁴ Η λέξη *indistinction* μεταφράζεται ως αδιακρισία στο ελληνικό κείμενο, αν και νομίζω ότι καταλληλότερη μετάφραση θα ήταν ο όρος «μη διάκριση».

αντιμετωπίζει την εξουσία υπερϊστορικά, ως ένα διαχρονικό και κατά συνέπεια ανϊστορικό –και αχωρικό θα μπορούσαμε να προσθέσουμε– συνεχές, όπου «η εξουσία γενικώς εξοντώνει» (Σωτήρης, 2012: , σ.228-229). Η εξουσία στον Agamben έγκειται πρωτίστως στην απόφαση περί εξόντωσης, συσκοτίζοντας με αυτόν τον τρόπο τις σύνθετες στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής και ηγεμονίας που αρθρώνονται μέσα στους μηχανισμούς της εξουσίας (για περισσότερα Σωτήρης, 2012).

Αντίστοιχη στο θεωρητικό σχήμα του Agamben είναι η ανάγνωση των υποτελών ως *γυμνές ζωές*. Όπως το θεωρητικό του σχήμα δεν περιλαμβάνει τις ποικίλες πρακτικές σε πολλαπλά επίπεδα που συναρθρώνουν την εξουσία έτσι και η έννοια της «γυμνής ζωής» δεν μπορεί να συμπεριλάβει τις επίσης ποικίλες πράξεις, πρακτικές και στρατηγικές αντίστασης ή/και αμφισβήτησης της εξουσίας των «από κάτω». Δεν περιλαμβάνει, με άλλα λόγια, τη διαλεκτική σχέση μεταξύ εξουσίας και αντίστασης.

Στην περίπτωση των μεταναστών χωρίς χαρτιά, που συχνά απεικονίζονται σε μελέτες που έχουν αφετηρία το έργο του Agamben (μόνο) ως *άνθρωποι χωρίς δικαιώματα*, υιοθετείται μια στατική έννοια των δικαιωμάτων που απλά «δίνονται» από την εξουσία και «κατέχονται» βάσει του νόμου. Μια πρώτη παρατήρηση είναι πως τα δικαιώματα δεν «δίνονται», δεν είναι κάτι στατικό που κατέχεται από κάποιους ή δεν κατέχεται από κάποιους άλλους, αλλά είναι αποτέλεσμα του κοινωνικού ανταγωνισμού και των αγώνων των υποτελών. Οι αγώνες των μεταναστών-ριών για τη διεκδίκηση δικαιωμάτων στις χώρες υποδοχής και η απόκτηση κάποιων θεσμικών δικαιωμάτων κατά περιόδους (π.χ. νομιμοποίηση, δικαίωμα στην εργασία) αναδεικνύουν αυτή τη διάσταση. Ταυτόχρονα, όπως έχει αναδειχθεί και από τη συζήτηση για την ιδιότητα του πολίτη (citizenship studies), τα δικαιώματα δεν είναι κάτι που μόνο κατέχεται αλλά ασκείται μέσω των συλλογικών αγώνων για τη διεκδίκησή τους και μέσα από δεκάδες πρακτικές στο επίπεδο της καθημερινής ζωής. Έτσι, για παράδειγμα, οι μετανάστες χωρίς χαρτιά δεν έχουν, σύμφωνα με τον νόμο, το δικαίωμα να κατοικούν στις πόλεις ή να εργάζονται: Ασκούν, όμως, αυτό το δικαίωμα και υπό αυτή την έννοια το κατέχουν και παράλληλα το διεκδικούν. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η οπτική που αναπαριστά τους μετανάστες ως «άνθρωπους χωρίς δικαιώματα» ή ως «γυμνές ζωές» είναι μια οπτική που τους θυματοποιεί παραβλέποντας συστηματικά το γεγονός πως οι μετανάστες-ριες είναι δρώντα υποκείμενα που παίρνουν αποφάσεις, πράττουν και διεκδικούν – ακόμα και όταν βρίσκονται πιασμένοι στα δίχτυα της εξουσίας.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Agamben, η αποεθνικοποίηση, η απογύμνωση από τα δικαιώματα του πολίτη ανάγει σε *γυμνή ζωή* τους έγκλειστους στο *στρατόπεδο*. Μια τέτοια θεώρηση αδυνατεί να συλλάβει, όμως, πως η αποεθνικοποίηση μπορεί –κατά περίπτωση– να αποτελέσει μια στρατηγική των ίδιων των μεταναστών-ριών στην προσπάθειά τους να δραπετεύσουν από τον έλεγχο της εξουσίας. Το παράδειγμα των μεταναστών-ριών που επιλέγουν να καταστρέψουν τα έγγραφα που αποδεικνύουν την εθνικότητα και το όνομά τους (διαβατήρια, ταυτότητες, διπλώματα κ.λπ.) –να αναχθούν με κάποιο τρόπο σε *γυμνές ζωές*– ώστε, αν εν τέλει συλληφθούν στα σύνορα της ΕΕ, να μην μπορούν να απελαθούν στις χώρες καταγωγής τους, αναδεικνύει ακριβώς αυτή την πολυπλοκότητα αλλά και τις αντιφάσεις των μηχανισμών εξουσίας και των πρακτικών αντίστασης. Αλλά, ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες που οι μετανάστες-ριες καταδικάζονται σε *γυμνές ζωές*, την ίδια τη γυμνή ζωή τους, τη βιολογική δηλαδή τους υπόσταση, τη μετατρέπουν –υπό συγκεκριμένες συνθήκες– σε «όπλο» για την παραγωγή δικαιωμάτων. Οι απεργίες πείνας των μεταναστών-ριών, είτε στα κέντρα κράτησης είτε στις πόλεις, είναι μορφές διαμαρτυρίας που καταδεικνύουν αυτή ακριβώς την αντίφαση: Αυτοί που πιθανόν δεν έχουν κανέναν άλλο τρόπο αντίστασης (θεσμικά ή κοινωνικά) πέρα από το ίδιο τους το σώμα, τη στιγμή που το χρησιμοποιούν ως «όπλο» διεκδίκησης παύουν να είναι *γυμνές ζωές*

και μετατρέπονται σε δρώντα πολιτικά υποκείμενα μέσα από τις πράξεις τους και όχι απαραίτητα μέσα από τη θεσμική αναγνώριση των δικαιωμάτων τους (Lafazani, 2012).

Τέλος, η έμφαση που δίνεται στο *στρατόπεδο* ως παραδειγματικό χώρο ωθεί και το ρεύμα της σκέψης που ακολουθεί το θεωρητικό σχήμα του Agamben σε έρευνες που επικεντρώνονται στα κέντρα κράτησης ή/και στις συνοριακές ζώνες, ανάγοντάς τα σε χώρους όπου υπάρχει η απόλυτη κυριαρχία της εξουσίας πάνω στη *γυμνή ζωή*. Το να επιλέγεται, όμως, η θεωρητικοποίηση της διαδικασίας της μετανάστευσης με άξονα τους χώρους κράτησης οδηγεί σε δύο εξίσου προβληματικές αναπαραστάσεις:

Η πρώτη είναι ότι επιλέγεται η στιγμή/περίοδος εκείνη της μεταναστευτικής διαδρομής στην οποία όντως οι μετανάστες-ριες έχουν τη μικρότερη πιθανόν δυνατότητα κίνησης, επιλογών και διεκδίκησης, ενώ ταυτόχρονα η εξουσία –μέσα στο χώρο κράτησης– εμφανίζεται εξαιρετικά ισχυρή. Υπό αυτή την έννοια, η επιλογή θεωρητικοποίησης της διαδικασίας μετανάστευσης με άξονα το κέντρο κράτησης οδηγεί πιθανότητα σε θυματοποίηση των μεταναστών-ριών, επιβεβαιώνοντας εν μέρει την απόλυτη κυριαρχία της εξουσίας στη γυμνή ζωή.

Η δεύτερη είναι πως θέτοντας στο κέντρο του θεωρητικού προβληματισμού και της έρευνας το κέντρο κράτησης υποτιμούνται οι σχέσεις εξουσίας που λειτουργούν σε άλλους χώρους. Οι μετανάστες-ριες «αναμετρώνται» όμως με το σύνορο και την εξουσία σε πολλαπλές χωρικές κλίμακες και σε διαφορετικές συναντήσεις: στις γειτονίες της πόλης, στους δρόμους, στις πλατείες, στα μέσα μαζικής μεταφοράς, στα λιμάνια, στους χώρους εργασίας, κατά τη διάρκεια ελέγχων και συλλήψεων, στις τυχαίες καθημερινές συναντήσεις τους με ντόπιους και άλλους μετανάστες. Έτσι, από το να τίθεται το κέντρο κράτησης στο επίκεντρο της έρευνας σε σχέση με τα σύνορα και τη μετανάστευση είναι ίσως πιο σημαντική η ανάδειξη (και η απόπειρα θεωρητικοποίησης) των μεταναστευτικών διαδρομών που συνδέουν το κέντρο κράτησης με τις γειτονίες των πόλεων, το σύνορο με το αστικό λεωφορείο, και αναδεικνύουν, εν τέλει, την πολυπλοκότητα των σχέσεων εξουσίας και αντίστασης που διαπερνούν τις μεταναστευτικές διαδρομές.

References

- Agamben G. (1999) *Remnants of Auschwitz: the witness and the archive*, New York: Zone Books.
- Agamben G. (2000) *Means without end: notes on politics*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Agamben G. (2005) *State of exception*, Chicago, Ill. ; London: University of Chicago Press.
- Agamben G. (2005 (1995)) *Homo sacer - Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, Αθήνα: Scripta.
- Arango J. (2004) Theories of International Migration. In: Joly D (ed) *International Migration and the New Millennium*. Aldershot: Ashgate.
- Balibar E. (2009) Europe as borderland. *Environment and Planning D: Society and Space* 27: 190-215.
- Basch LG, Schiller NG and Szanton Blanc C. (1994) *Nations unbound: transnational projects, postcolonial predicaments, and deterritorialized nation-states*, Amsterdam: Gordon and Breach.
- Beck U. (2002) The Terrorist Threat: World Risk Society Revisited. *Theory, Culture & Society* 19: 39-55.
- Benhabib S. (2004) The Law of Peoples, Distributive Justice, and Migrations. *Fordham Law Review* 72: 1761-1788.
- Castells M. (1996) *The rise of the network society*, Malden, Mass. ; Oxford: Blackwell.
- Castells M and Catterall B. (2001) *The making of the network society*, London: Institute of Contemporary Arts.
- Castles S and Miller MJ. (1993) *The age of migration : international population movements in the modern world*, Basingstoke: Macmillan.
- Chernilo D. (2006) Social Theory's Methodological Nationalism: Myth and Reality. *European Journal of Social Theory* 9: 5-22.

- Chernilo D. (2011) The critique of methodological nationalism: Theory and history. *Thesis Eleven* 106: 98-117.
- Clifford J. (1994) Diasporas. *Cultural Anthropology* 9: 302-338.
- Clifford J. (1997) *Routes: travel and translation in the late twentieth century*, Cambridge, Mass. ; London: Harvard University Press.
- Cohen R. (1988) *The new helots: migrants in the international division of labour*, Aldershot: Gower.
- Cresswell T. (2010) Towards a politics of mobility. *Environment and Planning D: Society and Space* 28: 17-31.
- Cresswell T. (2011) Mobilities II: Still. *Progress in Human Geography* 36: 645-653
- Cresswell T and Merriman P. (2011) *Geographies of mobilities: practices, spaces, subjects*, Farnham, Surrey ; Burlington, VT: Ashgate.
- Faist T. (2000a) Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture. *Ethnic and Racial Studies* 23: 189-222.
- Faist T. (2000b) *The volume and dynamics of international migration and transnational social spaces*, Oxford: Clarendon Press.
- Green NL. (2004 (2002)) *Οι δρόμοι της μετανάστευσης. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις.*, Αθήνα: Σαββάλας.
- King R. (2012) Theories and typologies of migration: an overview and a primer. In: Righard E and Fryklund B (eds) *Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations*. Malmo: Malmo University. Malmo Institute for studies of migration, diversity and welfare.
- Kivisto P. (2001) Theorizing transnational immigration: a critical review of current efforts. *Ethnic and Racial Studies* 24: 549-577.
- Lafazani O. (2012) The border between theory and activism. *Acme* 11: 189-193.
- Massey DB. (1995 (1991)) Η Παγκοσμιότητα του Τοπικού. *Η Νέα Οικολογία* 56-61.
- Massey DS. (1998) *Worlds in motion: understanding international migration at the end of the millennium*, Oxford: Clarendon Press.
- Massey DS, Arango J, Hugo G, et al. (1993) Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review* 19: 431-466.
- Mezzandra S. (2011) The Gaze of Autonomy. Capitalism, Migration and Social Struggles. In: Squire V (ed) *The Contested Politics of Mobility: Borderzones and Irregularity*. London: Routledge.
- Navaro-Yashin Y. (2003) 'Life is dead here': Sensing the political in 'no man's land'. *Anthropological Theory* 3: 107-125.
- Piore MJ. (1979) *Birds of passage: migrant labor and industrial societies*, Cambridge ; New York: Cambridge University Press.
- Portes A. (1999) Conclusion: Towards a new world - the origins and effects of transnational activities. *Ethnic and Racial Studies* 22: 463-477.
- Portes A, Guarnizo LE and Landolt P. (1999) The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies* 22: 217-237.
- Potts L and Bond T. (1990) *The world labour market: a history of migration*, London: Zed.
- Ravenstein EG. (1885) The laws of migration. *Journal of the Statistical Society* 48: 167-227.
- Rawls J. (1999) *The law of peoples: The idea of public reason revisited*, Cambridge, Mass. ; London: Harvard University Press.
- Rösler M and Wendl T. (1999) *Frontiers and borderlands: anthropological perspectives*, Frankfurt am Main: P. Lang.
- Sassen S. (1988) *The mobility of labor and capital: a study in international investment and labor flow*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sassen S. (1998) *Globalization and its discontents*, New York: New Press.
- Sassen S. (1999) *Guests and aliens*, New York: New Press : Distributed by Norton.
- Sassen S. (2003 (1996)) *Χωρίς έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

- Sassen S. (2006) Migration Policy: from control to governance. Open Democracy.
- Schiller NG, Basch L and Blanc-Szanton C. (1992a) Towards a Definition of Transnationalism. *Annals of the New York Academy of Sciences* 645: ix-xiv.
- Schiller NG, Basch LG, Szanton Blanc C, et al. (1992b) *Towards a transnational perspective on migration : race, class, ethnicity and nationalism reconsidered*, New York: New York Academy of Sciences.
- Sheller M and Urry J. (2006) The new mobilities paradigm. *Environment and Planning A* 38: 207-226.
- Stark O. (1991) *The migration of labor*, Oxford: Basil Blackwell.
- Stark O and Bloom DE. (1985) The New Economics of Labor Migration. *American Economic Review* 75.
- Taylor JE. (1999) The New Economics of Labour Migration and the Role of Remittances in the Migration Process. *International Migration* 37: 63-88.
- Tilly C. (1990) Transplanted Networks. In: Yans-McLaughlin V (ed) *Immigration Reconsidered: History, Sociology and Politics*. New York: Oxford University Press.
- Tölölyan K. (2007) The Contemporary Discourse of Diaspora Studies. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27: 647-655.
- Urry J. (2000) *Sociology beyond societies : mobilities for the twenty-first century*, London: Routledge.
- Vertovec S. (1999) Conceiving and researching transnationalism. *Ethnic and Racial Studies* 22: 447-462.
- Wallerstein IM. (1974) *The modern world-system / Vol.1, Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*, New York: Academic Press.
- Wimmer A and Schiller NG. (2002a) Methodological nationalism and beyond: nation–state building, migration and the social sciences. *Global Networks* 2: 301-334.
- Wimmer A and Schiller NG. (2002b) Methodological nationalism and the study of migration. *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie* 43: 217-240.
- Wimmer A and Schiller NG. (2003) Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology1. *International Migration Review* 37: 576-610.
- Αθανασίου Α. (2006) Διαβάσεις και εξαιρέσεις: Αντινομίες της διεθνικότητας στις παρυφές του κοσμοπολιτισμού. *Σύγχρονα Θέματα* 92: 65-71.
- Βεντούρα Λ. (2006) Διασπορά, Παγκοσμιοποίηση και Συλλογικότητες. *Σύγχρονα Θέματα* 92: 31-39.
- Καραγιάννης Β. (2006) Μετανάστευση - Διεθνικότητα - Κινητικότητα. Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα διεθνικής μετανάστευσης. *Σύγχρονα Θέματα* 92: 23-30.
- Πετράκου Η. (2006) Προβληματισμοί περί του διασπορικού λόγου: Οι θεωρητικές προσεγγίσεις του Robin Cohen και του James Clifford. *Σύγχρονα Θέματα* 92: 40-45.
- Σωτήρης Π. (2012) Η κυριαρχία πέραν του στρατοπέδου: Κριτική προσέγγιση της έννοιας του στρατοπέδου στο έργο του Giorgio Agamben και της εφαρμογής της στα Κέντρα Κράτησης Μεταναστών και Προσφύγων. In: Τρουμπέτα Σ (ed) *Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα*. Αθήνα: Παπαζήση, 217-242.
- Σωτήρχου Ι. (2005) Νανσι Γκριν, ειδική στην ιστορία της μετανάστευσης. "Δομικό στοιχείο για τις μοντέρνες καπιταλιστικές οικονομίες, οι μετανάστες". *Ελευθεροτυπία*. Αθήνα.
- Τρουμπέτα Σ. (2006) Υβριδισμός: Εννοιολογικές περιπλανήσεις - Πολιτικές συναινέσεις. *Σύγχρονα Θέματα* 92: 57-63.
- Τσιμπιρίδου Φ. (2004) Μετανάστες και Πολιτισμός: Σκέψεις για την εννοιολόγηση και χρήση των αναλυτικών εργαλείων στο ζήτημα της "μετανάστευσης" In: Παύλου Μ and Χριστόπουλος Δ (eds) *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*. Αθήνα: Κριτική, 141-173.